

„Nem súlyed az emberiség!”...

**Album amicorum
Szörényi László LX. születésnapjára**

Főszerkesztő: JANKOVICS József
Felelős szerkesztő: CSÁSZTVAY Tünde
Szerkesztők: CSÖRSZ Rumen István
SZABÓ G. Zoltán

Nyitólap: www.iti.mta.hu/szorenyi60.html

MTA Irodalomtudományi Intézet
Budapest, 2007

MÁRKUS BÉLA

Bethlen Gábor arcai *Móricz Zsigmond: Erdély*

(Előbb, némi könyvészeti kutakodás, filológiai furcsálkodás után az államférfiről, a politikusról. Nem ahogy a regények, Móriczén túl például Makkai Sándor *Ördögszekere*nek elbeszélője láttatja, hanem ahogy – talán Móricz nyomán is – a Bethlen Gábor lelki arcát megrajzoló Makkai történelmi esszéje, az *Egyedül* látta, s ahogy legutóbb s legfrissebben, ám így is elég régen a *Nagyenyedi fügevirág* szerzője, Sütő András fogadta – vallomástevő és példaállító szándékkal a Bethlen-kollégium kapujában. Közben azonban arról is, Trianon után milyen eszmetörténeti, valamint kisebbségideológiai felfogást tükrözött és szolgált az ő alakjának középpontba állítása, kiemelése.

Utóbb szintén az államférfiről, a politikusról, ám a férfiről, a férjről is. Nem ahogy Móricz trilógiájának személytelen elbeszélője láttatja, hanem ahogy a szerző más műfajú írásaiban, cikkeiben, tanulmányaiban látja. Ahogy vall róla, miközben a regény tervét s e terv módosulásait is előadja. Jórészt azonban arról is, hogy e változásokat, és a két főhőshöz, Bethlen Gáborhoz és Báthory Gáborhoz köthető szemléleti elemeket hogyan fogadta s értelmezte az irodalomtörténet. S legvégül, hogy milyen magyarázatokkal szolgált maga az író.)

I.

A Báthoryak és Bethlen alakja Móricz és Makkai előtt már régen vonzotta a regényírói és a drámaköltői képzeletet – állítja Szőcs István abban a bevezető tanulmányában, amelyik 1979-ben, három évtizedes hallgatás, azaz politikai indíttatású mellőzés után az *Ördögszekér* új kiadását mint az irodalomtörténeti és történelmi múltunkkal való szembenézés esélyének megteremtését köszönti. (Szőcs, 1979) A korábbi regényeket és drámákat megnevezetlenül hagyva mintegy mellékesen jegyzi meg, zárójelek közé téve, hogy az *Egyedül* tanulmányának adatait és gondolatait Móricz értékesítette *A nagy fejedelemben* – ami túl a régebben hatástörténetinek, újabban intertextuálisnak nevezett vonatkozásokon, a Móricz-filológia rejtelmeire, a valószínűleg soha el nem készülő kritikai kiadás feladataira

irányíthatja a figyelmet. Annak tisztázására, hogy miben s mennyiben térnek el egymástól az egyes darabok folyóirat-, illetve könyvbeli közlései, valamint az egyes kötetek különböző változatai. A trilógia nyitó, illetve záró része például két változatban készült, a közezső, *A nagy fejedelem* viszont háromban – hogy aztán ez utóbbiak közül az 1927-ben elkezdett, majd három esztendeig félretett, a végső formát pedig csak 1935-ben nyert fogalmazás módosult-e Makkai munkájának jóvoltából, az az összehasonlító irodalomtörténet számára egyszerre könnyű és nehéz, egyszerre komoly és mulatságos kérdés. Könnyű és komoly, mert hisz az *Egyedül* két évvel későbbi keletkezésű, mint a regény első fogalmazványa. És nehéz és mulatságos, mert van vélekedés – igaz, bizonyítás híján való – amelyik meg azt hangoztatja, hogy Makkai Sándor a *Tündéerkert* alapján formázta volna meg saját tanulmányának Báthory Gáborát (SZIRÁK, 2001). Vagyis ha mindkét állítás igaz, akkor kikerekedik a különös kép, az önmagára ható íróé: a trilógia első darabja alapjául szolgál az *Egyedül*nek, amelyik pedig a második darab gondolati-eszmei ösztönzője lesz. Nem mindennapinak számítana aztán a másik író, az *Ördögsekér* Makkai Sándorának esete sem: miután – egyes adatok szerint – a *Tündéerkert* Móriczával nagyjából egy időben foglalkoztatja Báthory Gábor alakja, három év elteltével váratlanul félreteszi a korábban felhasznált történettudományi forrásait, és megelégszik eggyel, a kortárs regény nyújtotta mintával. Mint aki mellőzné mindazt, amire Báthory Gábor és Anna ördögi viszonyának, a testvérszerelem Európában egyébként ekkor tájt divatos, Thomas Mann és Cocteau, Musil és Martin du Gard által is megírt témájának regénybeli feldolgozásakor szüksége volt. De azt is, amire – Kemény János fejedelem önéletrajzától kezdve Szalárdi krónikáján át Bethlen leveleiig és Szekfű Gyula Bethlenről szóló friss könyvéig, nem utolsósorban megannyi cikk és tanulmány név szerint említett szerzőjéig – az *Egyedül* legelső lapjain ezek szerint félrevezetően vagy hivalkodóan hivatkozik.

Ugyanitt vallomásos emelkedettséggel számol be róla, mekkora elégedetlenség fűtötte eltökélt elhatározásában: nekifogni annak az „igazi Bethlen-jellemzésnek,” az „igazi Bethlen-magyarázat”-nak, amelyik annál inkább hiányzott neki, minél biztosabb lehetett benne, hogy alig van a magyar történelemben kor és ember, amelyikről és akiről a „szorgalmas kutatás” eredményeképpen annyit lehetne tudni, mint a tizenhetedik század elejéről, s benne a fejedelemről. Aligha akadna ok elutasítani azt a feltételezést, hogy a saját sorsa legmeghatározóbb párhuzamára lelt, amikor a – tudatlanság és a jelentéktelenség mellett – az árvaságban ismerte fel a fejedelem gyermekkorának „kísérőjé”-t (Szócs, 1979). Ám túl az ő korai árvaságán, és túl a *Holttenger* című, önéletrajzi jellegű regényéből is kiolvasható elhivatottság tudatán, a közéleti vezető szerep betöltésének vágyán, bizonyosan van más magyarázat is erre a hosszú ideig kitartó, élénk érdeklődésére. Nemcsak a személyes sors modellje hasonlíthatott. A koré is, az önálló Erdély megteremtésének koráé. Előbb, Mohács után, valóságosan, a három részre szakadt országban, a török és a német szorításában, a királyi Magyarország gyanújától kísérve, utóbb, Trianon után, virtuálisan, kisebbségbe szakadva, nem annyira Románia, mint

megint inkább Magyarország gyanújától kísérve. Ez utóbbi állítás korántsem légből kapott, hiszen maga Makkai kifogásolja a tanulmánya legelején, amit „a modern történetírás” kezd hirdetni. Nevezetesen, hogy „Bethlen valóságos impériumot alkotván Erdélyből, kettészakította a magyarságot és így meggyengítette azt”. Eme újabb keletű felfogás ellen tiltakozik, hangoztatván: „a magyar nemzet elnyomott életösztone azonban azt kiáltja, hogy a magyarság szétszakíttatásáért azok is felelősek, akik egykor magyar létükre megakadályozták Bethlen magyar impériumának megvalósulását.”

A nemzet szétszakításának vádja igen súlyos teherként nehezedett az erdélyi kisebbségi magyarság kulturális és szellemi életének szervezőire, irányítóira, még a harmincas évek közepe után is, jóformán egészen a második bécsi döntésig. Erre a romániai magyar irodalom talán leghosszabb ideig zajló, az *Erdélyi Helikon* indulásával egy időben, 1928-ban kezdődő vitája, az elnevezésében is kifejező, a katolikus egyház nagy válságát, az avignoni pápaságot idéző úgynevezett „skizma-per” a legfőbb bizonyosság. Az *Erdélyi írók a magyar irodalom egységéről* főcímmel rendezett és az elszórt hozzászólások hosszú sorát hozó ankét – Benedek Elek, Berde Mária, Kós Károly, Reményik Sándor, Tabéry Géza és mások mellett nem utolsósorban Makkai Sándor szereplésével – Ravasz Lászlónak az *Irodalmi skizma* című tanulmányát vitatta meg. Elutasítva a Kolozsvárról nem sokkal korábban Budapestre költözött református püspöknek azt az érvelését, amely szerint az erdélyi magyar irodalom szembefordult a konzervatív hagyományokkal, amelllett állt ki, hogy önálló, külön létezésük szakadás helyett az egyetemes magyar irodalom erősödését, gazdagodását hozza magával (POMOGÁTS, 2003). Vagyis annak az „erdélyi gondolat”-nak az életre valóságát bizonygatták, amelyiknek a létjogosultságát és programját Kós Károly, Paál Árpád és Zágon István közös kiáltványa, az 1921. januári keltezésű *Kiáltó szó* fogalmazta meg először. Ebből az alapos kifejtésű, ösztönző gondolatokban, távlatos javaslatokban igen gazdag dokumentumból többnyire csak a Kós Károly fogalmazta felhívást szokás ismerni és idézni, mindenesetre a transzszilvanizmus kisebbségi ideológiája alapító okirataként számon tartott röpirat épp a történelmi Erdély Bethlennel kapcsolatban is szóba hozott „valóságos impérium” létezésének három fő bizonyítékára támaszkodik. Ezek: geográfiai és gazdasági egyéniség, valamint történelmi szükségesség. S azt követően kiáltja a fő célt, „a magyarság nemzeti autonómiájá”-t, hogy előadta a kényszerűségben is büszke meggyőződését: „mi nem az egységes magyarságból elszakasztott egyszerű lélekszám vagyunk, de külön történelmi egység ezer esztendő óta, saját külön erdélyi öntudattal, önálló kultúrával, önérzettel.”

Amikor tehát Makkai „országalkotó génius”-nak nevezte Bethlent, elismerően emlegetve, hogy „megalapította az erdélyi szuverenitás öntudatát,” s amikor a magyar Erdélyről mint olyan fő és döntő nemzeti erőről szólt, amelyik a nemzet jövőjének őrizője – akkor vétek helyett érdemként tartotta számon nemcsak az önálló impérium kialakításának szándékát, de azt is, hogy a fejedelem a magyar nemzet egységét Erdély vezérlete és uralma alatt képzelte el. Az uralkodó nevét említetlenül hagyva már Kuncz Aladár tanulmánya is Erdély kivételes jelentőségét, példaértékét méltatta (*Az erdélyi gondolat Erdély*

magyar irodalmában, Nyugat, 1928/20), kiemelve a még a magyar királyság legönkényesebb korszakaiban is érvényesülő ősi előjogokat, a székelyek törzrendszerét és a százok kiváltságait. Bethlen korára vonatkozóan érvelése szinte azonos a Makkaiéval, amikor Erdélyt mint a magyar királyság eszméinek menedékét, a nemzetiség jogainak és a vallások szabadságának védelmezőjét tünteti fel. Hogy mindez mennyire a transzszilvanista eszmék elterjesztését, és ettől elválaszthatatlanul a romániai magyarság történelmi tudatának megalapozását szolgálta, erről sok minden tanúskodik. Például hogy a Bethlen Gábor-portré nagyon is szerves és fontos része annak a sorozatnak, amelyik épp az irodalmi skizma-perrel egy időben a történelmi tanulmányok és forrásszövegek rendszeres közlésével folyt, és amelyik az *Erdélyi Helikonban A régi Erdély* címmel a fejedelmi és császári korszakok nagy alakjait idézte meg (POMOGÁTS, 1983). De talán még egyértelműbb bizonyosság Szekfű Gyula két könyve, az 1920-ban, illetve az 1934-ben készült *Három nemzedék és ami utána következik*. A korábbi két ízben hozza szóba a fejedelmet: egyszer a kiegyezéssel kapcsolatban, eszerint Deák Ferenc bölcs méltányossága jobban biztosította az állami függetlenségünket, mint Bocskay és Bethlen támadásai; másszor viszont ismét Bocskay, valamint Rákóczi és Kossuth mellett olyan nemzeti hősként tekint rá, aki a teljes nemzeti autonómia és a kurucos németgyűlölet harcosa volt. Tizennégy évvel később szintén két helyen említődik: egyszer a felekezeti kérdés tárgyalásakor, azt hangsúlyozva, hogy mind a katolikus, mind a protestáns vallásúak nagyot alkottak, Pázmány és Széchenyi szellemiségét éppúgy megbecsülés illeti, mint Bethlen Erdélyét és Kossuth 48-as honvédő működését. Másodszeri szerepeltetések az előzőekhez képest már egészen új összefüggésben látattja: az ő „erősen abszolutista módon összefogott államát” tekinti az „önálló transzszilvanizmusról” való tudás legelső bizonyítékának. Megértéssel beszél arról, hogy az erdélyi magyarok kétségbeesve tiltakoztak a „trianoni országból” terjesztett halálideák, elmúlási elméletek ellen, a „temetkezést emlegető álromantikával” szemben. Nemhogy elmarasztalná, ellenkezőleg, egyenesen a magyar életakarat „hatalmas kifejezője”-ként méltatja a transzszilvanista gondolat történelmi visszavetítéséből származott értékeket és hagyományokat. Közvetett módon a skizma-perben is állást foglal, szinte egyetértően jegyezve meg, hogy a transzszilvanizmus, az „új fogalom magában véve is felszabadulást, vagy ha úgy tetszik, elszakadást jelentett a trianoni magyarságtól” (SZEKFŰ, 1989).

Volt tanulmány, Makkai Ernőé, amelyik már jóval Trianon előtt „országalkotó”-nak nevezte Bethlen politikáját. Ez az alkotás tehát, a húszas–harmincas évek magyar regényeiben többször megidézett Szent István király és IV. Béla országalapításához hasonlóan a transzszilvanizmus keretében új értelmet kapott. A Romániához került erdélyi magyarság élni akarását jelentette, öntudatra serkentő, önerősítő példaként szerepelt. A valóságos impérium megteremtésének, az autonómia kivívásának reményét tartotta ébren. A második világháborút követően igen hosszú időnek kellett eltelnie, míg Erdély történelme s benne a fejedelem sorsa, személye ismét magára vonta, vonhatta az írók és a tudósok figyelmét. Jellemző talán, hogy Újváry Zsuzsanna könyve, a Magyar História

sorozatban megjelent *Nagy két császár birodalmi között* az irodalomjegyzékében mindössze egy olyan munkát tud megjelölni, amelyet Romániában adtak ki, mégpedig 1980-ban. Bethlen Gábor leveleinek válogatása ez, Sebestyén Mihály bevezetőjével és jegyzeteivel (ÚJVÁRY, 1984) Többnyire levelekből származó gondolatait, különböző dokumentumok, emlékiratok vele kapcsolatos megjegyzéseit olyan hatalmas regény-folyamok is hordozták ez idő tájt, mint *A sátán labdája*, Szabó Gyulától – mindennek a szerepe és jelentősége azonban eltörpült ahhoz a hatáshoz képest, amelyet évekkel előtte Sütő András esszéje, a *Nagyenyesi fügevírág* váltott ki. (SÜTŐ, 1984) Ez az 1940 őszére, a szerző gyerekkorának egész későbbi életét meghatározó eseményére, a nagy hírű Bethlen Gábor Kollégiumba kerülésére emlékezve az útirajz és a vallomás epikai elemeinek vegyítése után egy „jobbágyi panaszlevél” formájában fordul a fejedelemhez. Az írás címében a Kőrösi Csomai Sándor, Bolyai Farkas, Kemény Zsigmond és annyi más nagy emlékezetű tudós, művész iskolájának helyszínére utaló jelző után a jelzett szó tárgya alighanem ugyanabból a magánmitológiából való, ahonnan a *Csillag a máglyán* Szervét Mihályja is veszi. „Isten, mikor a bűnbe esett embert az édenből kiűzte, vigasztalásként egy szál fügevírágot nyújtott át neki. Ez minden, amit meghagyok tenéked a paradicsomi boldogságból. Senkitől vissza nem vonható jogodat az álmodozáshoz” – fejtegeti az emberek orvosa, amire vitapartnerre, Arzellier, a jognak doktora jegyzi meg, hogy az Isten sehol sem mondott ilyet, Szervétnek eszerint „saját szentírása van és különbejáratú édenkertje.” Az esszé vége bővíti a növényhez kapcsolódó képzetek körét, amikor az enyedi tanítóképezdében töltött négy esztendőt ahhoz a fűgéhez hasonlítja, amelyik tudós emberek szerint sohasem hullatja el a virágját, hanem „mint a reménység magzatát” körülnövi azt a gyümölcsével.

Az édenkertből való kiűzetést az országalapítással, az álmodozás és a reménység jogát a nemzeti egység megteremtésének akaratával vetve össze, mindjárt feltűnővé lesznek azok az új vonások, amelyek a múlt század hetvenes éveinek elején jelenhettek meg a fejedelem transzszilvanizmus rajzolta arcán. A Sütő-esszé elnyomorodottnak tudja a magyarság ügyét, a szabadság tökéletes állapotára egyedül az álomban lel rá, máskülönben csak a sírás szabadságát ismeri, az ínségről az út menti csalán példája jut eszébe: minél jobban tépdesik, annál mérgesebben sokasodik. Ájtatosan meghirdetett jogairól az út menti fákon szederjes orcával lógó akasztott emberek jutnak az eszébe. A cselekvéskép telenségben való cselekvés keserves módján tépelődve „a történelmi zsákban futás” tökélyre emelőjét látja a Kegyelmednek és Nagyságodnak is szólított Bethlenben. Ez az invocációval megemelt történelmi létösszegzés Sütő monográfusa, Bertha Zoltán szerint gyakori szemléleti pozíció az erdélyi írók műveiben, például Áprily Lajosnak, az egykori kollégiumi tanárnak *A Fejedelemhez* című, tematikailag hasonló költeményében is fontos retorikai fogás. (BERTHA, 1995) Az esszé panasztevője az 1940-es és a harminc évvel későbbi állapotokon egyként keseregve Bethlenhez fohászkodik, mindennek előtt való kérelme az „egyetlen megmaradt uszonyunk: a nyelv” védelmében, akárcsak a Kányádi-vers, a *Halottak napja Bécsben* beszélőjéé Mátyás királyhoz: hogy „lenne védelmünkre,

hogy ne kéne nyelvünk féltünkben lenyelnünk s önnön szégyenünkre”. A Jánosokat Iuonokra, a Tivadarokat Teodorokra kifordító írni önkény ellen emel szót, annál az uralkodónál, aki a Bibliának román nyelvre való lefordítását szorgalmazta, s aki a Fogaras menti román papságot fölmentette a tizedfizetés kötelezettsége alól, hatvan-hetven prédikátort szenteltetve melléjük. A nyelvi és a vallási toleranciát nemcsak hirdető, de gyakorlati fejedelem arca bontakozik itt ki a legélesebben. A különböző kultúrák védelmezőjéé, a tanítás, az iskoláztatás fontosságának felismerőjéé, aki példának okáért megtiltotta a főuraknak, hogy megakadályozzák, mint korábban tették, a jobbágyfiak tanulását, s aki szigorú parancsal tiltotta meg, hogy bárkit is hitbéli dolgaiban erőszakkal próbáljanak üdvözíteni.

A fejedelem alapította kollégium kései diákja azt az intelmet emelte ki a névadó leveleiből, mely szerint „Az idő mutat meg mindeneket, minek mint kellessék lenni” – azaz megfontoltságra, okos meggondolásra intett. Arra, hogy a lehetetlent sohasem szabad kíséreni. Arra, amit másutt beszédes képpel így érzékeltetett: „ha valamibe belefogtok, jól vigyázzatok, annak madzagja a markotokba ne szakadjon!” Sütő András eme figyelemztetések nyomán próbált – ahogy ezt az Ablonczy László készítette egyik beszélgetés részletezi (ABLONCZY, 2003) – gondolati fegyvert kovácsolni. Tömör parancsot fogalmazott: „Úgy cselekedjünk, hogy megmaradjunk!” Alkudozásnak és alkalmazkodásnak ezzel a fejedelemtől elleshető tanácsával kihívta maga ellen, ha nem is a sorsot, ám egynémely kor- és kartársa rosszállását, feddését bizonyosan. A „gyáva túlélés” vádját vágta a fejéhez. Hivatkozhatott aztán akár a levélíró Bethlenre, akár a Móricz trilógiáját szemlélő Németh Lászlóra, idézhette az előbbtől a történelmi kényszer és a cselekvés viszonyára vonatkozó tanácsot: „Mindenkor az időnek alkalmatosságához szabtam magamat,” az utóbbtól pedig azt az axiomatikus gondolatot, hogy a kicsi népben nem az a nagy, aki nagy vihart támaszt, hanem aki népe elől a nagy vihart is el tudja fogni – a gerinctelen megalkuvás bélyegét továbbra is magán kellett éreznie. Talán ez is hátráltatója, erős gátja annak, hogy végre elkészüljön azzal a drámájával, amelynek a műhelyvallomások szerint már rég elkészült a szerkezeti váza: egyetlen éjszakába sűrítve a nagy fejedelem önnön múltjáról és a nemzet, az ország jövőjéről való tételődéseit. Az a töprengtető éjszaka ez, amikor Pozsonyban a fejére tehetette volna a Szent Koronát, királlyá emelték volna – hiszen a beszercebányai országgyűlés már királlyá választotta –, ám sikeres hadvezérként éppúgy lemondott erről, mint évekkel korábban, még Bocskay előtt a fejedelmi címről. Eddig a tett értékű lemondásig, ösztönző szerepű meghátrálásig Móricz trilógiája nem juthat el, hiszen *A nap árnyéka* véget ér azzal a seregszemlével, amelyet az első hadjárata induló vezér tart a szamosfalvi mezőn 1619 augusztusában. Sütő András mindenestre drámai súlyúnak és erejűnek tudja azt a kérdést is, ami Móricz szerint szintén tartósan nyomasztotta az uralkodót: „Mi nem tudunk előre s hátunk mögé nézni. Mi csak megyünk az indulataink után” – hangzik egy helyütt, másutt a magyarok árulkodása riasztja. Mintegy magyaroztatást adva annak is, a hajlamon, a karakter jegyein túl mi készíti arra, hogy – mint Németh László leírta – „számító, szögletes fejű, polgári szabású”

uralkodó legyen. A magára hagyatottság, a társtalan magány szigora és erélye ez, a Makkai Sándor kiemelte „egyedülvalóság önállóságára” teremtettség minden nyúge s gondja. Ez az ítéletes gondolkodás szólal meg a Sütő András idézte végrendeletében is: „tudjuk azt, hogy eleitől fogva semmi inkább nem veszttette a mi szegény hazánkat... mint az... ördögi irigység, halálos gyűlölség, rettenetes pártütések, fejedelmekben való válogatások... nagy árultatások... azonban az ország utolsó romlásra jutott.”

Szinte fölösleges hangsúlyozni, fél évszázadnál kevesebbnyi távolságból is mennyire más arcát mutatja Bethlen – igazából, persze, mennyire más jegyeit, jellemzőit mutatják a hozzá példáért fordulók. Ha a transzszilvanizmus első nagy hulláma a nemzeti-nemzetiségi önösszeszedés parancsát dobta a legmagasabbra, akkor a szocializmus romániai „virágkorá”-nak idején, a hetvenes években a széthúzás és az árulás, árultatás régi nemzeti nyavalyáira emlékeztetett. Ha mindjárt Trianon után a hátrányból, sérelemből is erényt csiszoló elszántságnak, a megmásíthatatlan helyzettel való kibékülésnek, a bölcs, kölcsönös engedményekkel járó megegyezésnek adta a mintáját, akkor negyven-ötven esztendővel később közvetett módon bár, ám az elvtelen megalkuvást, megalázkodást is a nevéhez kapcsolták. A két pogány közt megannyi leleménnyel, nemegyszer fondorlattal egyensúlyozó és hadakozó államférfi tettei és tétovaságai erkölcsi ítéletek, morális vádak tárgyává lettek. Bánffy Miklós az *Ellenségek* című novellájában még példázatba foglalhatta Bethlennek és ellenlábásának, *A nagy fejedelemben* az elbeszélő által „mesebeli tündérkirályfi”-nak láttatott Esterházy Miklós későbbi magyarországi nádornak a látszólagos szembenállását, mosolyogván, hogy a látszatot a közös ellenség, a német megtévesztése miatt fenn kell tartaniuk. A történész ugyan ma is érvényesnek érzi Kemény János emlékiratának nem kevés rajongással megírt sorait: „... (rövid) idő alatt meghala ez nagy fejedelem, kihez hasonló magyar Mátyás királytól fogva és István királyon kívül nem hallatott, nem is remélhetni... Oh vajha avagy ne született, avagy örökké élt volna” (ÚJVÁRY, 1984) – az irodalomban azonban mintha már hosszabb ideje megszűnt volna a vonzereje. Annak arányában is, talán, ahogy bizonyos irodalmi körök mind nagyobb taszítóerőt tulajdonítottak az olyan életműveknek, mint a Sütő Andrásé, vagy ahogy paradigmaváltó és kánoncsináló igyekezetükben mind kisebb jelentőségűnek és értékűnek írtak le olyan életműveket, mint a Móricz Zsigmondé, esetleg ahogy irodalomtörténeti érdeklődésük megállt annál a határnál, ahol az olyan életművek olvasása kezdődhetett volna, mint a Makkai Sándoré és másoké.

II.

Két dolog még a fentiekhez tartozik. Mindkettő Móricz írásaival kapcsolatos.

Az egyik, hogy igen kevés azoknak a cikkeknek, kritikáknak és tanulmányoknak a száma, amelyek egyáltalán tudomásul veszik az erdélyi magyar irodalom létét, jelenségeit, alkotásait és alkotóit. Ám – ha figyelmesen olvastunk – ezekben sem található a romániai magyar kisebbség ideológiájával kapcsolatos eszme-futtatásokat, elmarad a transz-

szilvanizmusnak nemcsak a kritikája, hanem a néven nevezése is. El a skizma-perben való tanúskodás, bár ennek egyik vélt elindítójáról, Makkai Sándor könyvéről, az Ady életét és költészetét, vallásosságát és hitetlenségét tárgyaló *Magyar fa sorsáról* elsőként ad számot a *Nyugatban* (1927. július 16.): a hazai kegyelmes urakkal, a költőt „lehazátlanbitangító”, „leperverzerotikusistentelenrészegítő” úgymond hú és szilárd emberekkel szemben a kisebbségbe szorult magyarok lelki, szellemi helyzetét éli át. Csak ott érzik „az Ady-szenvedés, az Ady-fájdalom roppant mélységét és rettenetes tragikumát – fejtegeti –, ahol azoknak az időknek politikai bűneiért most lakolnak, magyarok, ártatlanok, vérzők”. Lehet azonban, hogy áttételesen, burkolt formában a skizma-vitához való hozzászólásnak felel meg kevés recenziója egyikének, ismét Makkai Sándor könyve, a *Magunk revíziója Nyugatbeli ismertetésének* (1931. május 1.) az a passzusa, ahol az erdélyi írók serény kiadói vállalata, a Szépművés Céh dicsérete után a következőket jelenti ki: „A magyarság szellemi élete integer. Nem ismerek el a magyar problematikában külön fejlődő eszmei kérdéseket. Csak egy, közös, általános magyar lelkiség van. Minden, ami erre vonatkozik, bárhol tör is felszínre, a magyarság közös ügye-baja.” A könyv hirdette „nagy tisztulási folyamat” elindításától, az új magyar irodalom és közélet, világszemlélet és cselekvő, építő nemzet felépítésétől a „magyarság egységes eszmei közösségbe” tömörülését reméli – aligha összeegyeztethetően a *Kiáltó szóban* megfogalmazott programmal. Az Erdély-trilógia szerzője igazából nem ismerte el az erdélyi gondolat létjogosultságát, nem ismerte fel hatását és erejét.

A másik megjegyzés, hogy az a nagy számú cikk, kritika és vallomás, amely Bethlenről szólt, Móricz felfogásának lényegi változásairól tanúskodik. A *Szép Szó* 1936. decemberi számában például az uralkodó politikai bölcsességének nagyszerű példajaként emeli ki a korona elhárítását – a tervezett Sütő-dráma cselekménymagjául szolgáló esetet –, de ezzel a dicsérettel mintha csak ellensúlyozni igyekezne mindazt, amit korábban a hadvezér tragédiájáról, tíz évig tartó alkudozásairól állított. Igaz, ellentmondásosan inkább, semmint egyértelműen. Hiszen ugyanakkor ez a „politikai s államférfiúi vívódás és vívmány” csodálatos teljesítménynek nevezetik általa. Az sem igen számíthat elismerésnek, ha „önmaga tengelye körül pergett,” „lavírozó hadiúr”-nak, „szemfényvesztő politikát” űzőnek nevezi. Roppant áldozatokat követelő ravasz manipulációit emlegetve mérlegre teszi legkülönösebb hadi cselekedetét is, a magyarok kezén lévő Lippa várának magyarok által történt megostromlását. A keresztény világ előtt a saját arc- és jellemképét homályosította el ezzel – így szól az ítélet az egyik oldalon, a másikon viszont ott a felmentés, a megértés mondata: „Soha senki tisztább szándékokkal nem végezte a politikai manővereket, mint ő, és soha senki gyanúsabb nem volt az egész világ előtt, mint ő”. Erősen méltányolja, a legnagyobb csodának tudja a gondolkodásában és a tetteiben megmutató „tökéletes szabadelvűség”-et, a felekezeti kérdés fölött maradását. Hogy egyaránt támogatta a jezsuita Káldy Györgyöt a Biblia kiadásában, a görögkeleti vallásúakat pedig a fordításában. „Mindegy volt a kormányzás szempontjából akár magyar, akár székely, akár szász, akár oláh, akár tót, akár zsidó. Akár paraszt, akár mesterember, tőzsér, tudós” –

állapítja meg, kiemelve: nem ismer nála „liberálisabb” fejedelmet, különösen ennek a kornak az Európájában. Ahol viszont másképp ítél, ahol csupa értetlenkedő elmarasztalás, szinte neheztelés, ahol nem lát mentséget, az a második házassága, amit a jelentéktelen és idegen kis nőcskének, mi több, könnyű erkölcsűnek, csaknem ledérnek nevezett Brandenburgi Katalinnal kötött. Az elsőt is előbb úgy intézi ugyan el, hogy Károlyi Zsuzsannában neki való félelmes feleséget kapott, „kis nő”-t, aki „csak feleségnek született”. Utóbb azonban a történelem legnagyobb uralkodó egyéniségei között számon tartott, „tisztá magyar elgondolásai” miatt méltatott személyiségről azt állítja: egész életét kitöltő harca nem is emberi harc, hanem „férfiharc” volt, „egetvívó férfiharc a nő ellen”. „Ha a Bethlen Gábor szikrázó lobogású útját nézem, egy lépését sem tudom elválasztani Károlyi Zsuzsanna szűk és komor fészeknemtőjétől. Egy férfi, aki a Kozmoszba menekül a házitűzhely hamujából – írja, megtoldva azzal, ami *A nagy fejedelem* szempontjából igen fontos kijelentés. – Bármilyen monumentális ez államférfinak világepítő akarata: mindennek gyökere a férfi és nő viaskodása. Nemek harca az emberiség arénáján.”

Visszafelé haladva az időben, majdnem két évvel korábban egészen más arcát mutatta neki a fejedelem (*Bethlen Gábor, ha ma élne, Cobden, 1935. február*). A házasságában felmorzsolódó férj helyett egy tönkretett országból szinte a béke szigetét varázsoló államférfiút. A változásnak kettős oka lehet. Az egyik a beszéd vallomások, egyes szám első személyű formájából adódik: az eredetileg előadásként elhangzott szöveg arra a feltevésre épül, hogy mi lenne, ha Bethlen Gábor élne. Ha saját maga foglalná össze élete, munkássága tanulságait, és a szerző ehhez csak a keretet adja, csak ott szólal meg. A másik ok a didaktikus és aktualizáló szándék szülötte: az uralkodó a 20. század első felét a 17. századéval összevetve az eltérések alapján tanácsokkal, javaslatokkal és intelmekkel áll elő. Visszavéven tőle a szót, Móricz itt így summáz: a fejedelem „politikájának alap gondolata: rendet teremteni. Megragadni a legelső pillanatot, amint építeni lehet és elkezdni a jövő megteremtését. Bizalmat kelteni a rendszerben: a bizalom megtermi a maga gyümölcsét”. A nemzeti érdekek fanatikus képviselőjeként sokan szerették – szól a végkövetkeztetés –, és sokan azért, mert „a nagy bajokat megtartotta magának: az örömeiket átengedte másoknak, a népnek”.

Még korábról való a *Nyugat* 1929. október elsejei számában közölt méltatás Szekfű Gyula Bethlen Gáborról szerzett könyvéről. Egyetért azzal, hogy a monográfia alanya valóban hőse a vallási tisztulás folyamatának, és hőse a nemzeti egység kiépítésének is. Megérti, hogy a szerző teljes hódolattal vizsgálja a hármas nagy cél elérésén dolgozó politikai munkásságát – egy kis ország gazdasági és kulturális színvonalának növelése, „megépítése” az egyik, kelet és nyugat világának egyensúlyban tartása a második, a harmadik pedig, hogy „hatalmasan lobogtatja a kis magyar erőt, hódító és mégis egészséges útján”. Móricz minden bírálatot félretolva még Kemény János idézett szavainál is lelkesebben, szinte elragadtatottan emeli ki, hogy „az Árpádok óta Bethlen Gábor az egyetlen magyar fejedelem, aki a magyar koncepciót érzi és cselekszi. Nagy Lajos egy idetelepedett világhatalmi tényező. Mátyás egy innen kiinduló világbirodalmi harc álomhőse. Bethlen nem

halad túl a magyar faj lehetőségein, a magyar fajtának egészséges, jogos, becsületos kiterbélyesedésén dolgozik. Nemzeti hős. A magyar jellem s a magyar érték legfőbb reprezentánsa”. Egybevág viszont a *Szép Szó*ban közltekkel az a kifogása, amit a végére tartogat. A fejedelem lelki élete mélységeinek feltárásával szerinte adós maradt a történetíró. A családi életében vannak a „legfontosabb titkai” – állapítja meg, ismételve, hogy – a „lelki élete még százszorta bonyolultabb, mint a politikai cselekvése. Végtelen kielégítetlenségek, szörnyűséges zavarok, kétségbeejtő bizonytalanságok voltak ez alatt a kemény, szinten zordon harmónia alatt.”

A Bethlen-arc változásait követve ismét hátrálva, még hozzá jókorát, az időben, ahhoz a legelső dokumentumhoz jutni, amelyet Csáky Edit adatokban igen bőséges tanulmánya, *Az Erdély történeti forrásai* is idéz (*Irodalomtörténet*, 1979/4). Egy részlet ez a Hegyaljai Kiss Gézának írott 1913-as leveléből: „Én az elmúlt időknek nagy hanghallgatója vagyok és Bethlen Gáborban látom a letűnt századok egyik legnagyobb magyarját, legmagyarabb nagyságát. Látni akarom embereiben a kort és megszólaltatni annak a kornak a hangját, amelyben elmélyedek. Már dereng a lelki látóhatáromon Bethlen Gábor mindenképpen vezérnek termett alakja. Helyenként úgy érzem: drámának kellene lenni a róla szóló írásomnak. De benső történéseivel, érzelmi áttüzesedettségével a regénynek is lebilincselő hősi ura lesz. Maga a nyelve is érdekes, igen gondos tanulmányt igénylő része a megelevenedő Gábor királynak... Terjedelmét is látom már. Három kötetnél alább nem adom. Rövid, itt-ott nyers, de mindenütt emberi szólásai jellemfestők is, kortörténeti megvillanások is. Belülről én már látom Bethlen Gábort... Arra a kérdésre, hogy mikor? Mikor lesz könyvvé az írásom? Egyelőre nem válaszolok, hiszen az írásom természete és tárgya hozza magával a lelkiismeretes nekidőlést.”

E levél keltének és a trilógia lezárásának idejét összevetve jó okkal vetődhet fel az a nem egy irodalomtörténész is foglalkoztató kérdés, hogy a több mint húsz év alatt, a lelkiismeretes nekidőlés közben miért, minek a hatására változott meg benne Bethlen arca, s lett, kiváltképp a *Tündérbertben* szinte egy a sok közül. Pusztán érdekességként s nem többként említhető meg, hogy legelső regényének, amelyet 1902-ben kezdett írni Szegedi Kis István reformátor lett volna a hőse (CsÁKY, 1979), az a sokat viselt pap, akiről az utóbbi évek igazán maradandó történelmi regénye, a *Hollóidő* Terebi Lukácsát formázta Szilágyi István. Ugyancsak nem több érdekességnél, hogy a trilógiának az írói tervek szerint lett volna egy negyedik kötete, *A hadak ura*. Ám hogy ez nem készült el soha, még töredékeiben sem, ennek már talán köze van ahhoz, amit az Erdély bizonyosan legalaposabb elemzője, Bori Imre fogalmazott meg a leghatározottabban. Szerinte elkerülhetetlen volt, hogy az író kiábránduljon a célként csak az *építkezés* eszméjét követő Bethlen Gáborból, míg Báthory Gábor esetében az álmának is sorsalakító szerepük volt. Így körvonalazódott álmaiban a székely forradalom gondolata, Szeben elfoglalásának és Magyarország meghódításának eszméje (BORI, 1983).

A trilógia fogadtatástörténetében egyébként is kulcsmozzanat Báthory és Bethlen kapcsolatának vagy Móricz monográfiája, Czine Mihály szemléletes szavaival szólva, egymást

keresztező útjának bemutatása. Utóbb, ha nem is legújában – elég régóta, persze, csaknem fél évszázadon keresztül – az a megközelítés, értelmezésmód vált uralkodóvá, amelyet Nagy Péter kandidátusi disszertációként készült szocialista realista monográfiája alkalmazott először, 1953-ban. Opponensként a vele több ponton vitázó, *Móricz-problémákat* soroló Király István (KIRÁLY, 1976), majd a *Tündérkert* forradalomszemléletéhez hozzászóló Tóth Dezső (TÓTH, 1977) lényegében ugyanazon a társadalomtörténeti-ideológiai távlaton – mondhatni elváráshorizonton – belül maradt, amikor alapvetően a forradalom és reform szembeállításában fedezte fel a két államférfi ellentétét. Közös tehát bennük – ahogy ezt Veres András az *Alkotói szándék és művészi anyag ellentéte Móricz Tündérkert-jében* című tanulmánya összegezte (VERES, 1979) –, hogy a társadalmi erők, osztályok harcát tartják meghatározónak, és hogy feltételezik, Móriczot a forradalmak – a Károlyi Mihály-féle őszirózsás, illetve a Kun Béla-féle tanácsköztársaság – bukása utáni helyzet ösztönözte írásra. Ugyanakkor eltérő a véleményük arról, éltek-e benne illúziók az uralkodó osztályokkal szemben, illetve hogy melyik hősnek a vágyai és szándékai reakciós, hátrafelé mutató jellegűek. Lehetne taglalni még a vélt azonosságokat és különbségeket, ám akkor aligha oszthatnánk *A Tündérkert és a történelem* című tanulmány szerzőjének, Nagy Miklósnak azt a véleményét, miszerint az előbb felvillantott marxista értelmezési kísérletek fölött eljárt az idő (NAGY, 1997). Eljárt, mégpedig amiatt – mint írja –, mert igen közvetlen összefüggést, kapcsolatot tételeztek föl az 1920-as esztendőök hazai politikai történései meg a *Tündérkert* világképe, legfőbb jellemei között. Hitetlenkedve fogadja Tóth Dezsőnek azt a mondatát is, amely szerint „Dózsa, Rákóczi és 1848 tragikumára ébresztette Móriczot 1919 bukásának friss élménye,” hiszen semmivel sem látja bizonyíthatónak, hogy az író mélyen megrendítette volna a proletárdiktatúra vagy akár Károlyi veresége. Ám hogy a párhuzamok, a hasonlóságok nagyon is foglalkoztatták, arra az a *Szép Szó*-beli, más vonatkozásban már idézett cikke is példa, ahol Bethlennek azt a gesztusát magyarázza, hogy miután a bujdosók megválasztják fejedelemnek, ő maga helyett Bocskayt ajánlja és fogadtatja el. Ezt a tettet úgy érthetnénk meg – szemlélteti –, ha Károlyi Mihály, mikor a forradalomban elnöknek választották, azt mondta volna, hogy nem órá van szükség, hanem Tisza Istvánra. Az ideológiai-politikai példálózás nem állt tehát távol tőle, ám a személyes vonatkozásoknak, lélek- és alkattani vonásoknak, ha lehet, még nagyobb a szerepük, jelentőségük. Arról a legelőbb talán Laczkó Géza által felvetett párhuzamról van szó (*A történelmi regény és Móricz Zsigmond. Nyugat*, 1922/21), amely szerint Báthory és Bethlen alakjában Ady és Móricz vonásai, karakterjegyei is felismerhetőek. Tudjuk, mellesleg, és majd idézzük is, hogy maga a szerző nem tiltakozott e felvetés ellen. Nagy Miklós is, főleg pedig Czine Mihály okkal alapozhatott arra, hogy Báthory alakja sokat őriz a forradalmi Ady vonásaiból, és hogy innen érthetjük azt a „nagy-nagy szeretetet, amellyel a történelem sokszor elmarasztalt ifjú fejedelméből tündérkirályfit rajzolt”, de azt „a fájdalmas rezignációt” is, amivel sorsát követte (CZINE, 1992).

A társadalomtörténeti-ideológiai távlatú értelmezés helyett ennek a személyiség-lélektani és filozófiai alapozású megközelítésnek a használhatóságát bizonyítja a régebbi elemzések közül Németh Lászlóé, a legújabbakból pedig *A Móricz-újraolvasás esélyeit* latolgató Eisemann Györgyé. Az előbbi – mintegy elfogadva a személyi párhuzamokat – lényeglátóan állapítja meg, hogy Bethlen szívében ott él a „szép, szilaj” Báthory mint ideál. A nagy fejedelem „a nagy munkások közül való s a munkára szánt emberben mindig elpusztul valami, amire fájdalommal gondol,” körülötte „nőnek, boltosodnak a falak: de ezekbe a falakba egy szép, szabad ember van befalazva; az, aki ő lehetett volna, ha nem áll be pallérnak. Munkája fényében, mint annyi nagy munkás, Bethlen Gábor is boldogtalanul vacog” (NÉMETH, 1970). Az utóbbi azzal a meghökkentő, ám egyúttal meggyőző szemponttal áll elő, hogy Báthory Gábor szabadság (és szabadosság) felfogása ismerős lehet az egzisztencialista és abszurd irodalom alapján is. A szabadon önmagává lenni akaró, ám ezzel minden pillanatot egyszerre birtokló és kiüresítő szubjektum portróját például szerint olyan művek vázolják fel, mint Kierkegaard Nero-elemzése, Albert Camus-nak a hódítóról szóló esszéje és a Caligula-drámája, nem utolsósorban Kosztolányi *Nerója*. (EISEMANN, 2001) Ők tehát a rokonai az Ady (is) ihlette regényalaknak, aki a szabadság kiélésének mámorával is lenyűgözhetette az óvatos és „szögletes fejű” Bethlent-Móriczot. Ha tehát a *Tündérvkert* alakkettősére nem egyforma erősségű fény esik, akkor az úgy is felfogható, hogy Móricz szemérmesen a háttérben hagyta, homályba borította magát. Az persze nem szerepelt az eredeti regénytervében, hogy ő is bír művének hőse lenni, csak később kényszerítette rá, forogta ki az idő.

Kissé hosszú ugyan az az 1934-es vallomása, amelyik a mű igazi ösztönzőitől történt eltávolodását beszéli el, de mégis érdemes idézni Vargha Kálmánnak az *Arcok és vallomások* sorozatban közre adott monográfiája alapján, még ha ez Móricz Virág *Apám* regényét jelöli is meg forrásként:

Befejeztem *A nap árnyéka* második könyvét. Négy nap alatt.

Most, hogy a végén járok a históriámnak, felvetődik bennem a történelmi regény problematikája.

Nem voltam hiába a Monográfia Társaság szerkesztője, fiatal koromban, huszonhét évvel ezelőtt, de van bennem valami a monográfusból...

Most a regény írása közben, különösen ezen a nyáron egyre több anyag gyűlt a kezembe. Tizenhét éve foglalkozom a dologgal, de csak most, legújabban lett az történelmi munkává. Ha valaki összehasonlítja *A nagy fejedelem* első kéziratát, ahogy a *Nyugatban* megjelent, a kötettel, láthatja, hogy maga a történelem új benne. A Bethlen nagy fejedelemalakja csak most lett ezen a nyáron, helyesebben szeptember 2-a óta valóban történelmi méretűvé. Nem kívánom ezt szélesíteni, s most már szinte menekülök a mesébe. *A nap árnyéka* is túlságosan történelmi korpéppé vált a kezemben újabban.

Pedig nem ezzel indultam neki. Én a mát kívántam megírni történelmi keretben, s már a *Tündérbert*ben is elhatalmasodott bennem az igazságérzet, s a valóságos tizenhetedik századi problémák elnyomták a mát...

A háború alatt nagyon boldogtalan voltam. A háború nem volt a magyarság háborúja. Semmi okunk nem volt rá, és semmit nem hozhatott nekünk. Én nagyon szégyelltem magamat, hogy az egész magyarságot egy parancsszóval bele lehetett vinni ebbe a tűz- és vérözönbe, nem tudtam volna ugyan a módját, hogy kitérjünk előle, de ostobaságnak tartottam, hogy a magyar nép férfiai tömegesen a mészárszéken voltak csak találhatók...

Kerestem okát, hogy lehet, hogy ez a szervezkedésre képtelen nép ezer évig fenn tudott maradni Európa közepén, annyi s oly elszánt ellenséges fajok tengere közt.

Kerestem nemzeti hőst, akiről regényt lehet írni, valakit, aki evvel a néppel nagyot tudott alkotni.

Előbb Mátyásra gondoltam, de Mátyásból igen hamar kiábrándultam. Mátyás, az igazságos, nem volt magyar. Sem fajára, sem vérmérsékletére nézve, sem életfelfogására: reneszánsz zsarnok. De nem volt politikájában magyar. Azt vártam volna tőle, hogy apjának politikai útját folytassa: de nem ismerte fel a török veszedelmet, idejében a török csendesebb is volt. Az ő egyetlen álma az volt, hogy római császár legyen. Ez pedig nem lehet magyar szempont, a magyar faj nem arra való, hogy idegen népek felett úr legyen, mikor maga felett sem tud az lenni...

Az Árpád-házi királyok közt ketten voltak, akik érdekelték, Szent István és IV. Béla. Mindenki országépítő.

De olyan régen voltak, annyira nem meggyőző az eset, annyira más kultúra, más egység, más világ, hogy bennük a mai életnek semmiféle előképét adni nem lehetett.

Nagy Lajos nagy olasz volt s nagy magyar. Talán mindenkinél magyarabb, de tipikus tyrannus. Nem azt kerestem, hogy egy rokonszenvező hatalmas zseni mit tud csinálni evvel a csordával, hanem valakit, aki belőlünk való s lényegében ugyanaz, mint ők, a faj.

Így állapodtam meg Bethlen Gábornál, akiben rögtön sok rokonszenves vonást leltem: árvagyerek, magacsinálta ember s ízig-vérig magyar minden célkitűzésben.

Ma már nem látom a politikáját a második korszakban, a háborúk alatt annyira magyarnak: őbenne is hatalmi vágy van, s a háborúra is azért indult ki, hogy cseh király lehessen.

Nem is volt távoli célja. Hadvezérként meg kellett rekednie egy ponton, mert semmit nem akart.

Amit neki tulajdonítok: a török kiverésére való messzi tervet, ma már nem látom tisztán. Tízéves háborúja alatt eltöprel. A nagy koncepció egy-egy villanásban tűnik fel...

Mint király tekintetes úrrá lett. Mértéktartó ezer alattomosággal, Deák Ferenc-i bölcsességgel, sőt Szent István-i mértékletességgel hártja el magától a nagy felelősséget: a koronát.

Bethlen valóban idegen tüzekből gyúlt ki: Báthory Gábornál, akinek én adtam a zseni tüzét, amit soha énelőttem senki se fogott rá, Laczkó Géza hamar meglátta, első kritikájában megírta, hogy itt egy Ady-Móricz allúzió jelenik meg. Ez így van. Én magamat sohasem tartottam Ady jelentőségűnek. Hiányzik belőlem a vátesz, ami Adyban megvolt.

Ez a váteszi roham törik meg az *Erdélyben*.

Ha én Ady vagyok, akkor valóban farba rúgom a történelmet minden csábító mel-lékútjaival, s belerohanok a mai magyarság sodrába, hogy azt irányítsam. Itt egy fele-más munka született meg: inkább történelem, mint hogy a mai olvasó a saját élete tragédiájának érezze...”
(VARGHA, 1967)

Nem annak a vallomása ez, aki büszkén néz a jövő elébe, mert ércnél maradandóbbat alkotott. Már-már a kétségbeesésig elégedetlen, az öngyötrésig kishitű. Eldönthetetlen, Bethlen kölcsönözte ezt az arcot Móricznak, vagy ő rakta rá mintegy maszkként a nagy fejedelemre.

Irodalom

ABLONCZY László, *Bartók Béla kertjében*, Bp., 2003, 137–146.

BERTHA Zoltán, *Sütő András*, Pozsony, 1995, 222.

BORI Imre, *Móricz Zsigmond prózája*, Újvidék, 1983, 98–112 és 162–178.

CZINE Mihály, *Móricz Zsigmond*, Debrecen, 1992, 95–101.

EISEMANN György, *A Móricz-újraozás esélye = A kifosztott Móricz?*, szerk. FENYŐ D. György, Bp., 2001, 245.

KIRÁLY István, *Irodalom és társadalom*, Bp., 1976, 268–283.

NAGY Miklós, *Klió és más múzsák*, Bp., 1997, 78–92.

NÉMETH László, *Két nemzedék*, Bp., 1970, 530–533.

POMOGÁTS Béla, *A transzilvánizmus*, Bp., 1983, 89.

POMOGÁTS Béla, *Jelszó és mítosz*, Marosvásárhely, 2003, 7–8.

SÜTŐ András, *Az Idő markában*, Bp., 1984, 5–25.

SZEKFI Gyula, *Három nemzedék és ami utána következik*, Bp., 1989, 456–465.

SZIRÁK Péter, *Az „öszön” nyelve és a nyelv cselekedtető ereje: Szempontok Móricz Zsigmond néhány művének újraozásához = A kifosztott Móricz?*, szerk. FENYŐ D. György, Bp., 2001, 238.

SZŐCS István, *Az Ördögszekér és Makkai Sándor = Ördögszekér*, Bukarest, 1979, 5–35.

TÓTH Dezső, *Élő hagyomány, élő irodalom*, Bp., 1977, 396–420.

ÚJVÁRY Zsuzsanna, „Nagy két császár birodalmi között”, Bp., 1984, 273.

VARGHA Kálmán, *Móricz Zsigmond alkotásai és vallomásai tükrében*, Bp., 1967.

VERES András, *Mű, érték, műérték*, Bp., 1979, 228–239.